

Prof. dr hab. Zbigniew M. Bocheński
Instytut Systematyki i Ewolucji Zwierząt
Polskiej Akademii Nauk
ul. Sławkowska 17
31-016 Kraków

Kraków, 24.10.2024

RECENZJA

rozprawy doktorskiej mgr Martyny Wiejackiej
pt. „Ptaki w kulturze średniowiecznej Wielkopolski i Pomorza.
Studium archeozoologiczne”

przygotowanej pod kierunkiem promotora – prof. dr hab. inż. Daniela Makowieckiego
na

Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Ocena strony formalnej i merytorycznej rozprawy

Przedstawiona mi do oceny praca spełnia wszystkie wymogi formalne i redakcyjne właściwe dla dysertacji naukowej; ma ona klasyczną formę w postaci jednego, dużego manuskryptu. Dysertacja składa się z dwóch tomów liczących w sumie 507 stron. Tom I liczy 237 stron, w tym tekst i literatura, odpowiednio 187 i 50 stron. Tom II liczy 270 stron i zawiera 86 tabel, 87 rycin i 2 katalogi. Tytuł prezentuje zasadniczy temat badań i odpowiada treści rozprawy. Dysertację tworzy 5 rozdziałów głównych; w rozdziałach 2-4 wyróżniono liczne podrozdziały, a ostatni rozdział stanowią *Wnioski*. Całość poprzedzona jest *Wstępem*.

W krótkim *Wstępie* Autorka zwraca uwagę na częste marginalne zainteresowanie szczątkami ptaków w badaniach archeozoologicznych, zwłaszcza w starszych publikacjach. Przedstawia tam również ogólny zarys swojej pracy, z którego wyłania się wielowątkowy i bardzo ambitny obraz przeprowadzonych badań.

Rozdział nr 1 jest poniekąd bardziej rozbudowanym wstępem. Autorka prezentuje tam historię badań nad ptactwem w średniowiecznej Polsce. Omawia źródła pozyskiwanych informacji (teksty historyczne, ikonografia, szczątki ptaków stanowiące resztki pożywienia ale także wykorzystane jako surowiec do wytworzenia przedmiotów użytkowych i ozdób, itp.), zwraca uwagę na różne podejście do badań przez archeologów i biologów i wynikające stąd różne kierunki podejmowanych badań i ich problematykę. Rozdział ten daje szerokie tło do badań przeprowadzonych przez Autorkę. W klasycznej dysertacji, takiej jak ta, jest on jak najbardziej uzasadniony. Po niewielkich przeróbkach mógłby on być podstawą przeglądowego artykułu o historii archeornitologii ziem polskich w średniowieczu.

W rozdziale nr 2 Autorka bardzo szczegółowo przedstawia podstawy metodologiczne, metody badań i źródła historyczne (podrozdziały 2.1–2.4). Na 14 stronach zwartego tekstu opisane są metody identyfikacji gatunków i poszczególnych elementów szkieletu oraz potencjalne problemy z tym związane. Autorka wyjaśnia problemy z nazewnictwem i systematyką ptaków, określeniem biotopu i liczebności gatunków dziko żyjących, oraz statusu gospodarczego. Podaje sposoby mierzenia kości i zastosowane metody statystyczne oraz źródła historyczne włączone do jej badań, wraz z ich ograniczeniami. Na kolejnych 21 stronach (podrozdziały 2.5.1 i 2.5.2) Autorka omawia zakres chronologiczny, terytorialny i kontekst archeologiczny materiałów, z podziałem na wczesne i późne średniowiecze oraz na badane rejony geograficzne (Wielopolska, Kujawy, Ziemia Chełmińska, Dobrzyńska i Lubawska, Ziemia Lubuska, Pomorze Wschodnie, Pomorze Zachodnie). Dane omawiane w rozdziale 2 są poparte odpowiednimi tabelami i rycinami w Tomie II.

Tak szczegółowo przedstawione materiały i metody badań oraz problemy, z którymi mierzyła się Autorka świadczą o jej dużej wiedzy i rzetelności. Część z tych danych jest oczywista dla specjalisty ale pominięcie ich w „klasycznej” rozprawie doktorskiej mogłoby sugerować nieznaną tematu. Zapewne zostaną one skrócone w przyszłej publikacji.

Rozdział nr 3 zawiera wyniki z elementami dyskusji i wniosków. Jest on podzielony na cztery zasadnicze podrozdziały. W pierwszym (3.1) Autorka przedstawia skład gatunkowy w badanych regionach, z podziałem na wczesne i późne średniowiecze. W drugim podrozdziale (3.2) Autorka zebrała dane dotyczące anatomii, płci i wieku, konsekwentnie stosując podział na wczesne i późne średniowiecze. Trzeci podrozdział (3.3) zawiera charakterystykę osteometryczną kury, gęsi, kaczki i innych blaszkodziobych, a czwarty (3.4) przedstawia

ślady obróbki i zmiany patologiczne na kościach. Dane przedstawiane w rozdziale 3 są zebrane w licznych tabelach i na rycinach w Tomie II.

Rozdział nr 4 to dyskusja, która zajmuje ok. jednej trzeciej całego tekstu w tomie I. Autorka interpretuje uzyskane wyniki pod względem znaczenia poszczególnych gatunków dla człowieka w średniowieczu. W kolejnych podrozdziałach omawiane są kury, gęsi, kaczki, gołębie, paw, ptaki drapieżne używane podczas polowań, ptaki łowne, oraz różne inne. Powszechnie wiadomo, że zazwyczaj spośród wszystkich ptaków w materiałach archeologicznych najliczniej znajdowane są kury. Ma to też odzwierciedlenie w obszernej części dyskusji poświęconej temu ptakowi (podrozdział 4.1). Najpierw Autorka przedstawia w nim stan wiedzy o hodowli i znaczeniu kury, przy czym robi to szerzej nie ograniczając się do średniowiecznej Polski. Następnie pokazuje jak jej wyniki mają się do danych literaturowych na temat hodowli kur na mięso, jaja oraz kapłonizacji. Dla mnie najciekawsze z tej dyskusji są trzy wnioski oparte na badaniach własnych Autorki: (i) Dwumodalny rozkład wielkości średniowiecznych kur należy interpretować jako przejaw dymorfizmu płciowego, a nie istnienie różnych form (ras) jak to było często interpretowane w przeszłości; (ii) Udział kur i kogutów (samice i samców) jest podobny, co świadczy o tym, że kury nie były powszechnie hodowane na jaja w średniowiecznej Polsce; (iii) Tarsometatarsus z blizną po ostrodze świadczy o obecności młodych, nie w pełni skostniałych kogutów, a nie kapłonów jak to było wcześniej sugerowane w literaturze. W podrozdziale dotyczącym gęsi (4.2) Autorka omawia jej hodowlę i polowania oraz wykorzystanie gęsi na mięso, smalec, jaja, puch i pióra. Wysuwa kilka możliwych wniosków, które jednak – jak sama przyznaje – trudno jednoznacznie udowodnić z uwagi na trudności w rozróżnieniu gęsi domowej od jej dzikiego przodka (gęgawej) oraz stosunkowo małą liczbę szczątków na różnych stanowiskach. Badania Autorki potwierdzają wcześniejsze obserwacje, że udział gęsiny w pokarmie mieszkańców badanych rejonów był zwykle większy w późnym średniowieczu. Podrozdział dotyczący kaczki (4.3) ma w dużej mierze cechy artykułu przeglądowego, w którym Autorka przedstawia obecny stan wiedzy. Wynika to z tego, że kości kaczki domowej są praktycznie nierozróżnialne od kości dzikiej kaczki krzyżówki, przynajmniej w starszych materiałach, w tym średniowiecznych. W dawnych publikacjach autorzy mogli nie zdawać sobie z tego sprawy i czasem jednoznacznie stwierdzali obecność kaczki domowej w swoich materiałach. Autorka zwraca uwagę na to, że trzymanie oswojonych kaczek i polowanie na dzikie mogło zaspokajać potrzeby ówczesnej ludności. Podobne trudności w rozróżnieniu formy udomowionej gołębia od dzikich gatunków utrudniają interpretację znalezisk

dyskutowanych w kolejnym podrozdziale (4.4). Autorka przypuszcza, że konsumpcja gołębi była częstsza w średniowieczu niż to wynika z liczby szczątków, ale nie aż tak jak konsumpcja kury, gęsi czy nawet kaczki. Omawiany przez Autorkę paw (podrozdział 4.5) był w średniowieczu ptakiem bardzo rzadkim, świadczącym o wysokim statusie społecznym. Jego stwierdzenie na Ostrowie Lednickim może świadczyć o jego znaczeniu we wczesnośredniowiecznej symbolice chrześcijaństwa. W podrozdziale dotyczącym ptaków drapieżnych używanych do polowań (4.6) Autorka streściła istniejące poglądy oparte na wiedzy historycznej i etnologicznej i uzupełniła je o dane osteologiczne i kontekst archeologiczny. W średniowiecznej, mocno zalesionej Polsce, do polowań najczęściej używano jastrzębia, którego naturalnym siedliskiem są lasy, a nie sokoła wędrownego, który poluje na terenach otwartych. Ma to również odzwierciedlenie w liczbie szczątków tych gatunków znajdujących w materiałach archeologicznych. Sowy były używane raczej jako wabie niż do bezpośrednich polowań. W podrozdziale traktującym o ptakach łownych (4.7) Autorka konfrontuje materiały przedstawione w dysertacji z danymi literaturowymi, zarówno z terenu Polski jak i Europy. Zebrane przez nią dane dotyczące płci, wieku i względnej liczebności szczątków poszczególnych taksonów służą do interpretacji ich różnorodnego wykorzystania przez ludzi o różnym statusie społecznym, a także do potwierdzenia zmian zachodzących w środowisku naturalnym w wyniku działalności człowieka (np. postępujące wylesienie).

Rozdział nr 5, zatytułowany „Wnioski”, jest rodzajem streszczenia podsumowującego całą dysertację. Autorka przedstawia w nim najważniejsze wnioski wynikające z jej badań: mówi co nowego dla wiedzy udało jej się udowodnić, jakie teorie potwierdzić, a także czego nie udało się sprawdzić z uwagi na niedostateczną ilość szczątków. Postuluje również aby częściej stosować przesiewanie i płukanie na sitach podczas wykopalisk oraz wykorzystywać takie metody badawcze jak morfometria geometryczna czy datowania AMS 14C.

Uwagi krytyczne

- Według mnie, cel pracy można było lepiej przedstawić. Brakuje mi osobnego akapitu i ewentualnie zasygnalizowania go w którymś z podtytułów. W obecnej wersji cel jest rozproszony we Wstępie i pierwszych dwóch rozdziałach (Ptactwo w kulturze ziem polskich... oraz Szczątki ptasie jako źródło wiedzy...).

- Nie jest jasne, czy uwzględniono wszystkie stanowiska średniowieczne z badanych terenów, czy też tylko wybrane. Jeśli nie wszystkie, to czym kierowano się przy ich wyborze?
- Badania własne vs dane literaturowe: brak jasnej, jednoznacznej informacji, jaka część pracy oparta jest na badaniach własnych szczątków ptaków. Informacja ta jest rozproszona w tabelach i w tekście. Funkcja „Ctr F” pokazuje 16 razy „badania własne” w Tomie I i 40 razy w Tomie II. Jaki procent szczątków to stanowi? Oczywiście, przetwarzanie danych literaturowych to też w jakimś sensie są „badania własne”, tylko nieco inne.
- W całej dysertacji wielokrotnie pojawia się nazwa „czarnowron”. Jedni uważają tego ptaka za podgatunek wrony siwej a inni za osobny gatunek wrony. Tak więc, nazwa łacińska czarnowrona w zależności od tego, czy uważamy go za podgatunek czy osobny gatunek to odpowiednio *Corvus corone corone* lub *Corvus corone*, a dla wrony siwej odpowiednio *Corvus corone cornix* lub *Corvus cornix*. W Polsce normalnie występuje wrona siwa, a czarnowron pojawia się sporadycznie; dane historyczne z XVI-XIXw sugerują to samo. Pod względem osteologicznym te dwa (pod)gatunki nie różnią się od siebie. Skąd zatem wiadomo, że w badanych materiałach mamy do czynienia z czarnowronem a nie z wroną siwą? Chyba najlepszym rozwiązaniem byłoby zrezygnować z precyzyjnego określania (pod)gatunku i określać ten takson jako wrona siwa/czarnowron.
- W licznych tabelach z pomiarami różnych kości i gatunków (Tabele 35-84) podane są również ich zakresy i średnie (min, max, x), natomiast brakuje informacji o liczbie osobników. Dla materiałów archeologicznych można to policzyć „na piechotę” sumując odpowiednie rzędy, co jest niewygodne. Ale po liczbę zmierzonych okazów współczesnych trzeba by sięgnąć do oryginalnych publikacji, z których te dane zostały wzięte, co było by już bardzo uciążliwe. W przypadku pomiarów własnych Autorki informacja ta pozostanie nieznana.
- Dysertacja zawiera stosunkowo liczne drobne błędy edytorskie. Kilka przykładów:
 - W spisie treści brakuje krótkich podrozdziałów 3.3.5 – 3.3.14, które są w tekście na stronach 95-102.
 - W całym tekście jest niepełne odniesienie do katalogu A. Zamiast "kat. poz..." powinno być "kat. A poz..." ponieważ w dysertacji są 2 katalogi (A i B).

- o Tekst, str. 57 ostatni akapit i Ryc.3 vs Tabela 14: „...najliczniejsze materiały pochodzą z (...) Pomorza Zachodniego (n=858), (...) Pomorza Wschodniego (n=358)...”. Tymczasem wg Tabeli 14 jest dokładnie na odwrót: Pomorze Zachodnie (180+27+61+90=358), Pomorze Wschodnie (526+3+329=858).
- o W całym tekście cytacja „Bocheński et al. 2009b” jest nieprawidłowa. Powinna wyglądać: „Tomek & Bocheński 2009”. Należy ją również poprawić w spisie literatury:
Tomek T., Bocheński Z.M. 2009. A key for the identification of domestic birds bones in Europe: Galliformes and Columbiformes. Kraków.
- o Błędna numeracja rycin: kolejnymi rycinami po Ryc. 47 są Ryc. 86 i 87.

Uzasadnienie wniosku

Podsumowując, zdecydowanie pozytywnie oceniam rozprawę doktorską mgr Martyny Wiejackiej. Moje krytyczne uwagi mają głównie charakter edytorski, a więc drugorzędny i nie umniejszają wartości pracy. Doktorantka wykazała się bardzo dobrą znajomością wiedzy teoretycznej, a także umiejętnością pozyskania i opracowania bogatego materiału. Umiejętnie wykorzystwała metody stosowane w archeozoologii, krytycznie ustosunkowała się do uzyskanych wyników konfrontując je z danymi literaturowymi i wyciągając trafne wnioski. Miała przy tym świadomość ograniczeń wynikających z niewielkiej ilości danych dla niektórych taksonów.

W postępowaniu doktorskim istotne jest udowodnienie, że potrafi się samodzielnie prowadzić badania. Należy się przy tym wykazać umiejętnością rozwiązania problemu naukowego, znajomością warsztatu, problematyki badawczej i osiągnięć poprzedników. Oceniana dysertacja przekonuje mnie, że Pani Martyna Wiejacka posiada te umiejętności; jej rozprawa stanowi niewątpliwie znaczący wkład w rozwój archeornitologii. Jest to pierwsza praca w Polsce analizująca ptaki w kulturze średniowiecznej o tak szerokim zakresie geograficznym i czasowym; dotychczasowe publikacje ograniczały się zazwyczaj do analizy danych z pojedynczych stanowisk. Stworzona przez Doktorantkę na potrzeby niniejszej rozprawy baza danych będzie świetnym punktem wyjścia do dalszych badań w przyszłości.

Muszę przyznać, że jestem pod wrażeniem ilością danych zebranych przez Autorkę. Wykonała ona gigantyczną pracę zarówno sama badając szczątki ptaków jak i analizując dane dostępne w literaturze. Zastosowane przez Autorkę metody badań są poprawne i dają ciekawe

wyniki, które będąc oparte na tak dużym materiale budzą szczególne zaufanie. Na szczególną uwagę zasługuje analiza LSI (Logarythmic Size Index), która dotychczas była sporadycznie stosowana w badaniach szczątków ptasich. Również analiza osteometryczna oraz wnioski dotyczące płci i wieku wybranych gatunków we wczesnym i późnym średniowieczu są ciekawe i potwierdzają, a w kilku przypadkach nawet poszerzają naszą wiedzę.

Uważam, że materiały z dysertacji zasługują na ich opublikowanie. Mam następujące sugestie: sugerowałbym opublikowanie jednej dużej pracy (książki, skryptu) w języku polskim oraz kilku artykułów w renomowanych czasopismach po angielsku. Książka po polsku, w uproszczonej i skróconej wersji, mogłaby stać się rodzajem podręcznika dla studentów archeozoologii i stymulacją do podobnych badań dla innych rejonów Polski. Publikacje anglojęzyczne w dobrym czasopiśmie mają z reguły większy zasięg niż książki ale z drugiej strony podlegają większym ograniczeniom objętościowym. Stąd pomysł serii krótszych artykułów traktujących osobno wybrane problemy lub gatunki.

Podsumowanie

Na podstawie lektury dysertacji, merytorycznej oceny jakości przeprowadzonych badań i sposobu ich prezentacji, a także przedstawionych uwag krytycznych stwierdzam, że praca doktorska Pani Martynty Wiejackiej pt. „Ptaki w kulturze średniowiecznej Wielkopolski i Pomorza. Studium archeozoologiczne”, stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz spełnia wymogi sformułowane w art. 13 ust. 1 Ustawy o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki z dnia 14 marca 2003 r., tekst jednolity z dnia 15 września 2017 r. (Dz.U. z 2017 r. poz. 1789) w zw. Art. 179 ust. 2 ustawy Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce z dnia 3 lipca 2018 r. (Dz.U. z 2018 r. poz. 1669).

W związku z tym wnioskuję o przyjęcie w/w rozprawy oraz o dopuszczenie mgr Martynty Wiejackiej do dalszych etapów postępowania doktorskiego.

Z. Bochenński